

**BAŞLANGIÇTAN GÜNÜMÜZE
TÜRKLERİN KUR'AN TEFSİRİNE
HİZMETLERİ**
-Tebliğler ve Müzakereler-

Tartışmalı İlmî Toplantı

21-22 Ekim 2011

**Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Nuri Sevil Salonu – Üsküdar / İstanbul**

İstanbul 2012

KUR'AN VE TEFSİR'İN TÜRKÇEYE ÇEVİRİSİNİN TARİHİ SÜRECİ

Prof. Dr. SADRETTİN GÜMÜŞ

Bismillahirrahmânirrahîm

TARİHİ SÜREÇ 1. İlk Tercümeleler

Kur'an-ı Kerim'in Arapçanın dışındaki dillere çevirisinin Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında başladığına ve bazı küçük sûrelerin Farsçaya çevrildiğine dair rivayetler vardır.¹ Daha sonra gelişen tercüme faaliyetleri sonucunda Kur'an-ı Kerim birçok doğu ve batı dillerine tercüme edilmiştir. M. Hamidullah Kur'an-ı Kerim'in 100'den fazla dile çevrildiğini tespit etmiştir.²

Araştırmalardan elde edilen verilere göre Türkler İslâm dinini kabul ettikleri tarihten itibaren Kur'an-ı Kerim'in bazı sûre ve âyetlerini, özellikle namazlarda okudukları kısa sûreleri Türkçeye çevirmişlerdir. Nitekim -ne zaman telif edildiği kesin olarak bilinmemekle birlikte- İslâmî döneme ait ilk Türkçe eserler arasında Fâtiha sûresi tefsirinin de bulunduğu bildirilmektedir.³

Kur'an-ı Kerim'in ilk olarak ne zaman ve kim tarafından Türkçeye çevrildiği bilinmemekle beraber ilk Türkçe Kur'an tercümelerinin Mîlâdî

¹ Topaloğlu, Muhammed b. Hamza, 1/1.

² Topaloğlu, Muhammed b. Hamza, 1/1.

³ Aydar, Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi, s.101.

X-XI. asırlarda yapıldığı kabul edilmektedir. Ancak orjinal nüsha bize ulaşmadığı için tercüme tarihi hakkında kesin bilgimiz yoktur. Kütüphanelerimizdeki mevcut nüshalar orijinal değil, aslından istinsah edilmiş olup asıl nüshanın mütercimi ve tercüme tarihi hakkında bilgi verilmemektedir.⁴

Kur'ân tercümesinde genel olarak iki metod kullanılmaktadır: Harfî tercüme ve tefsirî tercüme. **Harfî tercüme, nazmında ve tertibinde aslına benzemesi gözetilen tercümedir.**⁵ Harfî tercümede önce Kur'an-ı Kerim'in Arapça metni yazılmakta, sonra her kelimenin altına Türkçe dil kuralları dikkate alınmadan sadece kelimenin anlamı yazılmaktadır. Orta Asya'da İranlılardan alınarak kullanılan bu yöntem, daha sonra Orta Asya'dan göç eden ilim adamları vasıtasıyla Anadolu'ya da gelmiş ve bu yöntemle Kur'ân tercümeleleri yapılmıştır.

Tefsirî tercüme ise "asıl dildeki kelimelerin tertibine ve nazmına bağlı kalmaksızın herhangi bir sözün anlamını bazı şerh ve izahlarla başka bir dile nakletmektir."⁶

Beşerî lisanlarda aslın anlamını bir başka dilde tercüme yoluyla tam olarak ifade etmek mümkün olmadığı gibi üstün edebî ve mânevî özellikler taşıyan ilâhî bir kitabı tam olarak başka dile aktarmak hiç mümkün olmaz. Nitekim Elmalılı, Kur'ân'ın Allah'tan başka kimsenin yapamayacağı canlı bir dokuma ile dokunduğunu, lafız mânânın, mâna lafzın ayinesi halinde sonsuz beyan parıltılarıyla parlatıldığını, dolayısıyla aynen tercümesinin mümkün olmadığını ifade etmektedir.⁷

Bu nedenle Kur'an-ı Kerim'in mânalarının başka dillere aktarılmasına "tercüme" isminin verilmesini sakıncalı bulan ilim adamları daha çok "eksik ifade" anlamına gelen "meâl" terimini kullanmayı tercih etmişler ve tercümelere bu ismi vermişlerdir. **Meâl, "bir sözün mânasını her**

⁴ Köprülü, 163; İnan, Bir İnceleme, 8.

⁵ Zehebî, et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn, I, 23; Demirci, Tefsir Usûlü ve Tarihi, 25.

⁶ Cerrahoğlu, Tefsir Usûlü, s. 217; Demirci, Tefsir Usûlü ve Tarihi, 26.

⁷ Hak Dini Kur'an Dili, I,13 .

yönüyle değil de biraz noksanıyla ifade etmek" demektir.⁸ Nitekim Cumhuriyetin ilk yıllarında daha çok "Kur'an-ı Kerim tercümesi" tabiri kullanılırken, belirtilen sakıncadan dolayı zamanla "Kur'an-ı Kerim meâli" tabiri yaygınlaşmıştır.

Türkler İslâm'a girmeden önce Uygur alfabesini kullandıkları için başlangıçta Kur'ân tercümeleri de bu harflerle yapılmıştır. Fakat Kur'ân'ın tamamının bu harflerle yapılmış tercümesi bulunmamakta, ancak bazı sûrelerden âyet veya âyetlerin tercümesi Ünlü edip Ahmed b. Mahmûd Yökneki'nin "Atebetü'l-Hakâik" adındaki kitabında yer almaktadır.⁹

Türkler X. asrın ortalarında toptan İslâm'a girdikten sonra Uygur alfabesini terk edip, yerine Arap alfabesini kullanmaya başlamışlardır. Zeki Velidi Togan'a göre Kur'an-ı Kerim ilk defa Hicrî IV/Miladî X. asırda Saman oğulları devletinin Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde hükümran olduğu dönemde (Emîr Mansur b. Nuh döneminde, 961-976) Taberî tefsirinin hulâsası ile birlikte önce Farsçaya tercüme edilmiş, daha sonra da Farsçaya yapılan tercümedeki heyet içerisinde bulunan Türk âlimler tarafından yine X. asırda Türkçeye (Orta Asya Türkçesine) çevrilmiştir.¹⁰

Fuad Köprülü'ye göre ise Kur'ân-ı Kerîm bu tercümeden ancak bir asır sonra Türkçeye tercüme edilmiştir.¹¹ Ancak tercümenin mütercim veya mütercimleri bilinmediği gibi tercüme tarihi de kesin olarak bilinmemektedir. Doğu Türkçesiyle yapılmış Kur'ân tercümelerinin bu ilk nüshadan istinsah edildiği kanaati hâkimdir.

Satır arasına yapılmış olan bu tercümenin birkaç nüshası dünya kütüphanelerinde mevcut olduğu gibi¹² bizim kütüphanelerimizde de

⁸ Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, I, 33; Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, I, 30; Demirci, Tefsir Usûlü ve Tarihi, 27.

⁹ Hamidullah, Kur'ân Tarihi, 72-73; Aydar, Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi, s.103-104.

¹⁰ Togan, Kur'ân ve Türkler, 19.

¹¹ Aydar Hidayet, Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi, 104-106; Akdemir Salih, Cumhuriyet Dönemi Kur'an Tercümeleri, 33.

¹² Aydar Hidayet, Aynı eser, 105.

mevcuttur.¹³ Bunların en eskisinin Türk İslâm Eserleri Müzesi'nde 73 numarada kayıtlı olduğu bilinmektedir. İstinsah tarihi 734/1333'tür.¹⁴ Z.V. Togan 1914'te bu tercümenin bir nüshasını Buhara'da bulmuştur. Ancak bulunan bu nüsha orijinal olmayıp aslından istinsah edilmiş, eksik bir nüshadır.

Miladi 1490'dan sonra Çağatay lehçesi ile tercüme edilmiş bir nüshanın da Konya Mevlana Müzesi 6624/921 numarada mevcut olduğu bildirilmektedir.¹⁵ İstinsah tarihi 951/1542'dir. Ahmet Topaloğlu, Doğu Türkçesiyle yapılmış Kur'ân tercümelerinin sayısının yedi nüshadan ibaret olduğunu söyler.¹⁶

2. Kur'an-ı Kerim'in Anadolu Türkçesine Tercümelere

Selçuklular döneminde ilim ve edebiyat dili olarak Arapça ve Farsça kullanıldığı için Kur'an-ı Kerim'in Türkçe çevirisine ihtiyaç duyulmamış ve önem verilmemiştir. Dolayısıyla o dönemden bize intikal eden Kur'ân çevirisi yoktur.¹⁷

Anadolu Beylikleri döneminde Türkçeye daha fazla önem verilmiş ve Türkçe birçok kitap telif edilmiştir. Bu arada genellikle kısa sûreler halinde Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tercüme ve tefsirleri de yapılmıştır.¹⁸

Osmanlıların ilk dönemlerinde de medreselerde Türkçenin hakim olduğunu söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte bu dönemde Fâtîha, Yâsîn, Mülk, İhlas ve benzeri birçok sûrenin Türkçeye çevrildiğini veya Türkçe tefsirinin yapıldığını görmekteyiz.¹⁹ Bunlardan bir tanesinin Burdur kitaplığında 1234 numarada kayıtlı olduğu bildirilmektedir. İstinsah tarihi 826/1422'dir.

¹³ Togan, Kur'ân ve Türkler, 19-20; Aydar, Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi, s.105.

¹⁴ Topaloğlu, Muhammed b. Hamza, 1/2.

¹⁵ Topaloğlu, Muhammed b. Hamza, 1/10.

¹⁶ Bk. Topaloğlu, Muhammed b. Hamza, 1/4.

¹⁷ Ayrıca Resmî dairelerde de Farsça kullanılırdı (Topaloğlu, I,2).

¹⁸ Bk. Topaloğlu, Muhammed b. Hamza, 1/2.

¹⁹ Bk. Süleymaniye Ktb. Türkçe Tefsir blm. (Ayrıca bk. Aydar Hidayet, Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi, 108.

Kuruluş asrından sonra Kur'an-ı Kerim'in Türkçe çevirisine ihtiyaç duyulmaya başlanmış ve Anadolu Türkçesine –çoğunluğu tefsirli olmak üzere– çeşitli zamanlarda satır arası veya tefsirli şeklinde tercüme edilmiştir.²⁰ İstanbul, Bursa ve Anadolu'nun diğer kütüphanelerinde bunlar mevcuttur.²¹ "Satır arası" Kur'ân tercümelerinin, XIV. yüzyılın sonlarında veya XV. yüzyılın başlarında yapılmış olduğu sanılmaktadır. Meşhur alim Molla Fenarî'nin 827/1424 tarihinde yapmış olduğu Kur'ân tercümesi Türk İslâm Eserleri Müzesinde (no: 40) mevcut olup Ahmet Topaloğlu tarafından tahkik ve neşredilmiştir (1976).²²

Tefsirli Tercümeler

A. Tefsirli tercümelerden üçü, yine bir Türk müfessiri olup Hanefî mezhebine mensûp olan Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî'nin (ö. 373/983) "Tefsîru'l-Kur'ân" adındaki tefsiri esas alınarak yapılmıştır.

Bu konudaki faaliyetleri İsmail Çalışkan şöyle ifade eder: "Türkçe tefsire gelince, (...) kendisi de bir Türk olan Ebu'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983)'nin *Tefsîru'l-Kur'ân* adlı eserinin tercümesi Anadolu'da Türkçe'ye tercüme edilen ilk tefsir olarak kabul edilmektedir. Şöyle ki, Mûsâ İznîkî (Ebul-Fazl Musa b. Hacı Huseyin b. İsa el-İznîki, ö. 836/1434) bu tefsiri, *Enfesû'l-cevâhir* adıyla Türkçe'ye tercüme etmiş, bu sırada kendinden birçok açıklama eklemiştir. Dolayısıyla o, telif-tercüme bir eser olmuştur. Dil özellikleri bakımından tam bir Eski Anadolu Türkçesi devri örneği olan eserin nüshaları oldukça çoktur. Bazı kaynaklarda bu tefsirin Ahmed-i Dai (ö. 824/1421'den sonra) ve İbn Arapşah (ö. 854/1450) tarafından da tercüme edildiği belirtilse de yeni araştırmalarla adı geçen iki şahsın tercümeyi tertip veya tensih ettiği anlaşılmıştır."²³

²⁰ Bk.Topaloğlu, Muhammed b. Hamza, 1/4-6.; Aydar Hidayet, Aynı eser, 106-112.

²¹ Keskiöğlu, Kur'an-ı Kerim Bilgileri, 215.

²² Topaloğlu, Muhammed b. Hamza, neşir: 1976.

²³ Çalışkan İsmail, Tefsirî Mehmed Efendi'nin *Tefsîr-i Tıbyân* Adlı Eserinin Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetindeki Yeri ve Dönemin Siyasi-Sosyal Yapısı İçin Anlamı, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*, İlim Yayma Vakfı, İstanbul 2011, s. 215-240.

B. Hüseyin b. Ali el-Kâşifî'nin (ö. 903/1498?) "el-Mevâhibu'l-aliyye" adlı Farsça tefsiri tercüme edilmiştir. Tercüme edenler:

a- Bitlisli Ebu Bekr el-Fadl Muhammed b. İdrîs (ö. 982/1574) bu tefsiri Türkçeye tercüme etmiş ancak tercüme basılmamıştır.

b- İsmail Ferruh Efendi (ö. 1256/1840?) de yine bu tefsiri "Tefsîr-i Mevâkib" adıyla Türkçeye çevirmiştir.²⁴ Bu tercüme 1865'de basılmıştır.

C. Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî ed-Dımeşkî'nin (ö. 773/1371) *et-Tibyân fi Tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsiri Türkçeye tercüme edilmiştir.

Bu tefsiri Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin (ö. 1699) padişah IV. Mehmet'in isteği üzerine İstanbul'da kaldığı 1662-1669 yılları arasında iki senede Türkçeye tercüme ettiği bildirilmektedir. *Tefsîr-i Tibyân* Mısır'ın ilk matbaası olan Bulak Matbaası'nda Tanzimat'tan iki yıl sonra 1841 (h. 1257) yılında 2 cilt halinde basılmış, böylece o, ilk matbu Türkçe tam tefsir olma özelliğini de kazanmıştır.²⁵

D. Diğerleri: "Tefsîr-i Tibyân'dan kısa süre sonra ve yine IV. Mehmet'in padişahlığı dönemindeki bir başka tercüme ise Gurabzâde (Ahmed Salih en-Nâsîh b. Abdullah el-Bağdâdî, ö. 1099/1688)'nin Yakub b. Osman b. Mahmud b. Muhammed Çerhî'ye (ö. 850/1446) ait Farsça tefsirinin Amme ve Tebareke cüzlerini tercümesidir. O bu çeviriyi vezir İbrahim Paşa'nın isteği üzerine 1095/1684 yılında yapmıştır. Gurabzâde, Türkçe telif tefsiri olan Zübedü (Zübdetü) Âsârî'l-Mevâhib ve'l-Envâr'ı da birinci tercümeyi beğenen İbrahim Paşa'nın isteği üzerine bir sene zarfında 1096/1685'de tamamlamıştır. Bu eser de yazımından yaklaşık iki asır sonra (Rıza Efendi Matbaası, İstanbul 1292-94/1875-77) iki cilt halinde basılabilmıştır. Son olarak Şah Veliyyullah Dihlevî (ö. 1176/1762)'nin Fethu'r-Rahmân fi Tercumeti'l-Kur'ân adlı eserinin Hayreddin Hindî tarafından Türkçeye çevirisidir: *et-Tefsîru'l-Cemâli ale't-Tefsîri'l-Celâli* (basım 1294/1877)".²⁶

²⁴ Bilmen, Tefsir Tarihi, 2/622.

²⁵ Çalışkan İsmail, adı geçen tebliğ, gös.yer.

²⁶ Çalışkan İsmail, adı geçen tebliğ, gösterilen yer.

Osmanlı İmparatorluğunun 1839'da ilan ettiği Tanzimat'tan sonra hız kazanan Türkçecilik hareketine paralel olarak Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye çevirisi de ivme kazanmış ve Tanzimat ile Cumhuriyet arasında geçen zaman içerisinde Kur'an'ın birçok Türkçe tercüme ve tefsiri yapılmıştır.

Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895), Yâsîn sûresi tefsiri (baskı: İstanbul, 1932)²⁷, Yusuf Sûresinden birkaç âyeti tercümesi;

Giritli Sırrî Paşa (1844-1895), **Sırr-ı Kur'an**: Râzî'nin Mefâtilu'l-gayb adındaki tefsirinin Mukaddime, İstiâze, Besmele ve Fâtîha sûresi tefsirlerini içeren bölümün tercümesi olup bir cilt içinde üç cüz halinde yayınlanmıştır (İstanbul 1302-1303). **Yusuf** (İstanbul 1309), **Furkan** (İstanbul 1309), **İnsân** (İstanbul 1312) ve **Meryem** sûrelerinin tefsir ve tercümesidir (iki cilt olup ancak bir cildine ulaşılabilmektedir, Âmid 1312)²⁸;

II. Meşrutiyet'e kadar bu çeviri ve telifleri yenileri izlemiş ve 1908'de II. Meşrutiyetin ilanından sonra bu alandaki çalışmalar ivme kazanmıştır.

A. TÜRKÇE TELİF EDİLEN TEFSİRLER VE MÜFESSİRLERDEN BAZILARI

Şeyhu'l-İslâm Musa Kazım (1858-1920), Safvetü'l-beyan

Musa Kazım'ın tefsiri "Safvetü'l-beyan" Fatiha sûresi ile Bakara sûresinin baştan 73 âyetinin tefsirini içeren bir ciltlik tefsirdir. Âyetlere önce icmalî (özet) bir mana verildikten sonra genişçe tefsir yapılmıştır. 1335/1919'da İstanbul, Matbaa-i Âmire'de Arap harfleriyle basılmış olup 1+408 sahifedir.²⁹

- Bereketzade İsmail Hakkı (1851-1918, Envâr-ı Kur'an

²⁷ İRCİCA, Bibliyografya, 487.

²⁸ Bk. Cemal Kurnaz, DİA, "Sırrî Paşa" md., 37/127.

²⁹ Ayrıca bk. Ferhat Koca, Musa Kazım Efendi, DİA, XXXI, 221; Cündioğlu, Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi, s. 19-20).

Bereketzade'nin tefsiri de Fatiha sûresi ile Bakara sûresinin 142. âyetine kadar olan kısmın tefsiridir.³⁰

- Mehmet Vehbî Efendi (Çelik, 1862-1949), Hulâsetü'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân

15 cilt, İstanbul 1339-1341/1924-1926. Ahmedî Matbaası; Evkaf-ı İslâmiye Matbaası. Arapça metinle birlikte Arap harfleriyle Osmanlı Türkçesiyle basılmıştır.³¹

Âyetler aynen yazılmış, sonra tefsirî tercümelere verilmiş, daha sonra da tefsir yapılmıştır. Üslûp bugüne nazaran eski, kullanılan kelimeler ağır, Arapça ve Farsça terkipler çoktur.³² Meâller parantez içine alınmış olmakla birlikte katmalar fazladır.

Ömer Rıza Doğrul bu eser hakkında şöyle der: "Müteaddit tefsirlere müracaatla yazılan bu eser (Hulâsetü'l-beyân), yeni nesli tatminden çok uzaktır."³³

Çantay da bu tefsiri şöyle değerlendirir: "... Rahmetli Mehmed Vehbi Efendinin onbeş ciltlik "Hulâsetü'l-beyân"ı da "Nûru'l-beyân" gibi, tefsîrî tercemedir. İzahlarında me hazler gösterilmiş olmakla beraber hem dili bugünün dilinden çok geri hem izahları "makul had"den aşırı ve ileridir."³⁴

Remzi Ateşyürek şöyle demektedir: "Tefsir ilmi bakımından yetersiz kabul edilen eser bazı özellikleri sebebiyle halk nezdinde rağbet görmüştür."³⁵

³⁰ Bk. Mehmet Okuyan, Bereketzade İsmail Hakkı, DİA, V, 490. 1908'de Süleyman Tevfik'in "Tafsîlu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân" adındaki tefsiri ortaya çıkmış, ardından diğerleri bunu izlemiştir (Bk. Aydar Hidayet, Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi, 119).

³¹ World Bibliography of Translations of the Meanings of the Holy Kur'an, s. 454.

³² Sofuoğlu Mehmet, Tefsire Giriş, s. 370.

³³ Doğrul Ömer Rıza, Kur'an Nedir?; Ayrıca bk. Akdemir Salih, Cumhuriyet Dönemi Kur'an Tercümelere, s. 46.

³⁴ Çantay, Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm, I/7.

³⁵ Ateşyürek, Mehmet Vehbî Efendi, DİA, XXVIII, 540.

- Ömer Rıza Doğrul (1893-1952), Kur'an-ı Kerim'in Tercüme ve Tefsiri Şerifi; Tanrı Buyruğu

2 cilt, Arapça metinle birlikte LX+924 s., İstanbul 1934, Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, Akşam Matbaası.³⁶

Cumhuriyet döneminde hazırlanmış meâllerin en çok okunan ve istifa edilenlerinden biri de Ömer Rıza Doğrul'un Tanrı Buyruğu adındaki tefsirli meâlidir. Doğrul'un bu meâlini övenler olduğu gibi yerenler de vardır. Kanaatimizce övenler de yerenler de haklıdır. Çünkü övülecek tarafları olduğu gibi yerilecek tarafları da vardır. Tanrı Buyruğu, kendinden önceki tercümelere nispetle büyük tekâmül kaydetmiştir. Tercümede akıcı ve etkileyici bir üslûp kullanılmış olması, bilimsel açıklamalar ışığında çeviri yapılmış olması ve gerek Türk diline gerekse Arap diline hâkimiyetin çeviriye yansımış olması ona önceki tercümelere farklı bir mevki kazandırmıştır. Doğrul'un her iki dile hâkimiyetine rağmen üslûbu güzelleştirme ve akıcılığı sağlama adına bazı kusurları göze aldığı görülmektedir.

- Elmalılı M. Hamdi Yazır (1878-1942), Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Meâlli Türkçe Tefsir

T.C. Diyanet İşleri Reisliği Neşriyatı 5, İstanbul 1935-1938, Ebuzziya Matbaası. 9 cilt (1.c., 1935, 43+32+1016 s.; 2.c., 1936, 1009-1860 s.; 3.c., 1936, 1861-2660 s.; 4.c., 1938, 2661-3556 s.; 5.c., 1938, 3557-4330 s.; 6.c., 1938, 4333-5144+31 s.; 7.c., 1938, 5149-5868+8 s.; 8.c., 1938, 5869-6442 s.; 9.c., 1938, Fihrist.230+43+16+22+31+29+31+45 s.; Latin harfleriyle baskı).

Türkçede yazılmış en kapsamlı ve ayrıntılı Kur'an tefsiridir. TBMM'nin 1925 yılı bütçesi görüşülürken aldığı karar gereği Diyanet İşleri Reisliğinin, yaptığı anlaşma ile Kur'ân-ı Kerim'in meâlini yazma görevi, Millî Şair Mehmet Akif'e, tefsiri de büyük müfessir Elmalılı M. Hamdi Yazır'a verilmişti. Daha sonra Mısır'a gitmiş olan Akif'in bazı nedenlerle bu görevden çekilmesi üzerine, hem tercüme hem tefsir yazma işi Hamdi Efendi'nin uhdesinde kalmıştır. Görevi üstlenen Ham-

³⁶ World Bibliography of Translations of the Meanings of the Holy Kur'an, s. 455.

di Efendi ile Diyanet Riyaseti arasında yapılan anlaşmada tefsirde bulunması istenen özellikler şöyledir:

Evvelâ âyet veya âyetler yazılacak, altına meâl-i şerif ve bunu müteakip de tefsir ve izah yazılacaktır. Tefsir ve izah kısmında aşağıdaki noktalar ele alınacaktır:

Âyetler arasındaki münasebetler,
Nüzûl sebepleri,
Kıraat-ı aşereyi geçmemek lazımdır,
İcabına göre terkip ve kelimelerin lisanla ilgili izahı,
İtikatça Ehl-i sünnet mezhebine ve amelce Hanefî mezhebine riayet olunarak âyetlerin tazammun ettikleri dinî, şer'î, hukukî, ictimâî ve ahlâkî hükümler ve işaret ettiği, alakalı bulunduğu hikemî ve ilmî bahislerle ilgili izahat; bilhassa mevize ve tezkir ile ilgili âyetlerin mümkün mertebe genişçe izahı; ilgili veya münasebetli olduğu İslâm tarihi vakaları,
Frenk müelliflerince yanlış veya tahrif yollu şeylerin ileri sürüldüğü görülen noktalarda dikkat çekmeyi ihtiva eden not,
Baş tarafa mühim bir mukaddime ile Kur'an'ın hakikatinin ve Kur'anla ilgili bazı mühim meselelerin izahı yapılacaktır."

Tefsirini bu iskelet üzerine kurmuş olan Elmalılı, tefsirinin baş tarafına, gerçekten çok değerli bir mukaddime yazmıştır. Bu mukaddimede tefsirini yazış tarzını ve Kur'an'la ilgili bazı terimleri izah etmiş; özellikle tercüme, meâl, tefsir ve tevil hakkında fevkalade önem taşıyan bilgiler vermiştir. Elmalılı burada, Kur'an'ın, Allah'tan başka kimsenin yapamayacağı canlı bir dokuma ile dokunduğunu, lafız mânânın, mâna lafzın ayinesi halinde sonsuz beyan parıltılarıyla parlatıldığını, dolayısıyla aynen tercümenin mümkün olmadığını, kaydetmektedir.

Meâlle yönelik yapılanlar ise şunlardır:

1. Sûre başlarında sûrenin ismini, şayet var ise muhtelif isimlerini, Var ise nüzul sebebini,
Ayetlerin sayısını,
Kelimelerin sayısını,
Harf sayısını,
Fasıla harflerini,

Sûrenin Mekkî veya Medenî oluşunu açıklamıştır.

Kur'ân metninden bir veya birkaç âyet Arap harfleriyle yazılmış, altında Latin harfleriyle meâli, sonra da tefsiri yapılmıştır.³⁷

-Ömer Nasuhî Bilmen (ö: 1971), Kur'ân-ı Kerim'in Meâl-i Âlisi ve Tefsiri, Baskı: İstanbul, 1936-1966, 8 cilt.

Tefsir, Sadrettin Gümüş ve Muhsin Demirci tarafından günümüz Türkçesiyle sadeleştirilmiştir.

Cumhuriyet döneminin Diyanet İşleri Başkanlarından olup Türk, Arap ve Fars edebiyatlarına hâkim olan Ömer Nasuhî Bilmen, tefsir ve İslâm Hukuku ilim ve kültürüne de sahipti. Bu özelliklerini tefsirine de yansıtmuş ve onu edebî bir üslup ile kaleme almıştır. Bu tefsiriyle Kur'ân-ı Kerim'e büyük hizmette bulunmuş olan Bilmen, tefsirinde öteden beri uygulanmakta olan rivâyet ve dirâyet metotlarını birlikte kullanmıştır.

-Ali Arslan (ö: ?), Büyük Kur'ân Tefsiri, İstanbul. 1974.

16 ciltlik hacimli bir tefsirdir.

- Süleyman Ateş, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, İstanbul 1988, 11 cilt. Ayrıca 30 ciltlik Kur'ân Ansiklopedisi vardır.

Ateş, rivâyet tefsirine karşı tutumu dolayısıyla tenkit edilmekle birlikte çağdaş fikirleri ve gerçekçilik anlayışı ile Kur'ân-ı Kerim tefsirine yeni bir anlayış getirmiş ve yeni bir ufuk açmıştır.

- Talat Koçyiğit ve İsmail Cerrahoğlu, Kur'ân-ı Kerim Meâl ve Tefsiri, Ankara 1984 (I. cilt), 1990 (II. cilt).

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından çağımızın ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikte ve yaşayan Türkçe ile 6 ciltlik tefsir projesi ile başlanmış ancak tamamlanamamıştır.

- Celal Yıldırım, İmin Işığında Asrın Kur'ân Tefsiri, İstanbul 1991.

14 ciltlik Hacimli bir tefsirdir.

³⁷ Ersöz İsmet, Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, 174-175.

- Mahmut Ustaosmanoğlu, Rûhu'l-Furkan, İstanbul 1991.

Hacimli bir tefsirdir.

- Bayraktar Bayraklı, Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsiri, İstanbul 2003, 2006. 20 cilt hacimli bir tefsirdir.

- Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrıcı, İbrahim Kafi Dönmez ve Sadrettin Gümüş, Kur'ân Yolu, Ankara 2003, 5 cilt.

Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayınlanmış olan bu tefsir, farklı bilgi ve kültür düzeyindeki insanlar dikkate alınarak telif edilmiştir. Kolayca okunması ve anlaşılması için eser orta hacimli tutulmuş ve anlaşılabilir bir dilin kullanılmasına özen gösterilmiştir.

Ortak aklın ürünü olan, açıklamalarda rivâyet ve dirâyet tefsir metotlarını birleştiren Kur'ân Yolu, gerek ilim adamları gerekse halk tarafından çokça okunarak istifade edilmektedir.

B. ÇEVİRİ TEFSİRLER

- Fareddin Râzî (ö. 606/1209), Tefsîr-i Kebîr.

İmâmu'l-müfessirîn Râzî'nin 16 ciltlik bu büyük tefsiri Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç ve C. Sadık Doğru'dan oluşan heyet tarafından tercüme edilmiş ve Akçağ Yayınları tarafından yayınlanmıştır (Ankara 1988, I. cilt). Tefsir alanında emsalsiz ve tek kelime ile muhteşemdir.

- Ebu'l-Berekât en-Neseffî (ö. 710/1310), Medârikü't-Tenzîl ve Hakai-ku't-Te'vîl

Arapça olarak telif edilmiş olan bu tefsir, Harun Ünal ve Şerafettin Şenaslan tarafından Türkçeye çevrilmiş ve İstanbul'da Ravza Yayınları tarafından neşredilmiştir. Tercüme, 8 cittir. Kıraat vecihlerini ve edebî özellikleri ihtivâ eden tefsir, ağırlıklı olarak dirâyet metodu ile ve Ehl-i sünnet inançlarına uygun olarak hazırlanmış orta hacimli bir tefsirdir.

- Ebu'l-Fidâ İsmâîl İbn Kesîr (ö: 774/1306), Tefsiru'l-Kurâni'l-Azîm

Orijinali hacimli 8 cilt halinde telif edilmiş olan bu tefsir Bekir Karlıga ve Bedrettin Çetiner tarafından birçok kaynaktan hadis ilave edilerek "Hadislerle Kur'ân-ı Kerim Tefsiri" adıyla 16 cilt halinde tercüme edilmiş ve Çağrı Yayınları tarafından 1983'te yayınlanmıştır. Rivâyet tefsirleri arasında değeri yüksek, faydalı bir tefsirdir.

- Ebu's-Suûd (ö. 982/1574), İrşâdu'l-Aklî's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitabi'l-Kerîm

Osmanlı Devletinde uzun süre şeyhülislâmlık görevinde bulunan Ebu's-Suûd, tefsirini ağırlıklı olarak dirâyet metodu ile Arapça yazmıştır. Tefsir İslâm âleminde büyük şöhret kazanmış ve müellifine de "Sultânul-müfessirîn" unvanını kazandırmıştır. Oldukça hacimli sayılabilecek büyüklükteki bu tefsiri Ali Akın 12 cilt halinde tercüme etmiştir (İstanbul 2006).

- Seyyid Kutub (ö. 1966), Fî Zılâli'l-Kurân

Tefsirin tercümesi, Emin Saraç, İsmail Hakkı Şengüler ve Bekir Karlıga tarafından aynı isimle tercüme edilmiş ve Hikmet Yayınevi tarafından 1970-1979 tarihleri arasında, 16 cilt halinde İstanbul'da yayınlanmıştır. Orijinali 8 cilt olup edebî ve ictimâî bir tefsirdir. Türkiyede büyük yankı uyandırmış ve birçok yeni tercüme yapılmıştır.

- Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî (ö. 1979), Tefhîmu'l-Kur'ân

Orijinali Urduca olup 1942-1948 yılları arasında telif edilen bu tefsir bir heyet tarafından Türkçeye çevrilmiş ve İnsan Yayınları tarafından 7 cilt olarak bastırılmıştır (İstanbul 1986, 1988, 1991).

Büyük alim el-Mevdûdî'nin bu tefsiri de Türkiyede çok okunan tefsirlerdendir.

- Muhammed Mahmûd Hicâzî, Tefsîru'l-Furkan

Mehmed Keskin tarafından tercüme edilmiştir (İstanbul, 1988-89, 6 cilt).

- Saîd Havvâ, el-Esâs fit-Tefsîr

M. Beşîr Eryarsoy tarafından tercüme edilmiştir (İstanbul 1989, 16 cilt).

- M. Ali es-Sabûnî, Safvetu't-tefasir

Çağdaş müfessir Sâbûnî tarafından Arapça olarak yazılmış olan bu tefsir Sadrettin Gümüş ve Nedim Yılmaz tarafından Türkçeye kazandırılmıştır (İstanbul 1990). Arapçası 3 büyük cilt olan bu tefsirin çevirisi Ensar Vakfı adına İz Yayınları'nca 7 cilt olarak yayınlanmıştır. Tefsirin gerek Arapçası gerekse çevirisi Türk halkı tarafından çokça okunmakta ve yeni baskıları yapılmaktadır.

- M. Ali es-Sabûnî, Muhtasarü Tefsîri't-Taberî

Sâbûnî, Taberî tefsirini Salih Ahmet Rıza ile birlikte ihtisar etmiş ve muhtasar tefsir, Mehmet Keskin tarafından tercüme edilmiştir (İstanbul, 6 cilt).

- İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1725), Ruhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân

Büyük mutasavvıf Bursevî'nin bu eseri tasavvufî işârî bir tefsir olup Hasan Kamil Yılmaz başkanlığında, Ömer Çelik, Süleyman Derin, Mehmet Toprak ve Murat Sülün'den oluşan bir heyet tarafından Türkçeye çevrilmiştir. 10 ciltlik geniş hacimli bu tefsiri Erkam Yayınları tercüme ettirmiş ve yayınlamıştır (I. Cilt, İstanbul 2005). Tefsir Türk halkı tarafından özellikle tasavvuf ve tarikat çevrelerinde beğeni ile okunmaktadır.

- Ahmed Mustafa el-Merâğî, Tefsiru'l- Merağî (10 cilt),

Komisyon tarafından tercüme edilmiştir (İstanbul ?).

- Vehbe ez-Zuheyî, et-Tefsîru'l-Münîr.

H.İbrahim Kutlay'ın danışmanlığında bir komisyon tarafından tercüme edilmiştir.

- Muhammed Esed (1992), The Message of The Qur'ân (Kur'an Mesajı)

Cahit Koytak ve Ahmet Ertürk'ün İngilizceden tercüme ettikleri bu tefsirin İşaret Yayınları tarafından çeşitli baskıları yapılmıştır (İstanbul

1997, 1999). Tefsir birçok yerde aşırı teviller içermesine rağmen Türkiye'de çok tutunmuş ve beğeni ile okunmaktadır.

C. AHKÂM ÂYETLERİ KİTAPLARINDAN BAZILARININ TERCÜME VE TEFİRLERİ

- M.Ali es-Sayis, Tefsîru âyati'l-ahkâm, Tercüme: Naim Erdoğan ve İhsan Toksarı (İst. 1971).

- Mehmet Vehbî Efendi (Çelik, 1862-1949), Ahkâm-ı Kur'âniyye, İstanbul 1922.

- Celal Yıldırım, Kur'ân Ahkâmı (Ahkâmü'l-Kur'ân)

- M.Ali es-Sabunî, Ravâiu'l-beyân Min Tefsîri âyati'l-ahkâm, Tercüme: Mazhar Taşkesenlioğlu.

Bunların dışında İmâm Mâtüridî (ö. 333/944), Zemahşerî (ö. 538/1143), Molla Gürânî (ö. 1488), Nimetullah Nahcivanî (ö. 1515) ve diğer birçok Türk müfessir Arapça olarak yazdıkları tefsirlerle çağır açmışlardır. Ancak bunlar diğer tebliğlerde anlatılacağı, ayrıca tarafımızdan şifahen değerlendirildiği için burada yazılı olarak ele alınmamıştır.

Pek tabiidir ki Türkçe telif ve tercüme edilen tefsirler bunlardan ibaret değildir. Telif veya tercüme edilmiş daha birçok tefsir vardır. Biz bir fikir vermesi bakımından bunların bir kısmını burada zikretmiş bulunuyoruz. Gerek telif gerekse tercüme faaliyetleri devam etmektedir.

Beni sabırla dinlediğiniz için teşekkür ederim.

KAYNAKÇA

Kur'ân-ı Kerim

Akdemir Salih, Cumhuriyet dönemi Kur'an Tercümeleri. Ankara-1989.

Akpınar Ali, Ömer Rıza Doğrul (1893-1952) ve 'Tanrı Buyruğu' Adlı Eseri ve Meâl Dünyasına Katkısı, Kur'ân Meâlleri Sempozyumu, I, İzmir-2003.

Albayrak Nurettin, Hüseyin Kazım Kadri, DİA, XVIII. İstanbul-1998.

Ateşyürek, Mehmet, Vehbî Efendi, DİA, XXVIII. Ankara-2003.

Aydar Hidayet, Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi. İstanbul-1996.

Bilmen, Ömer Nasuhi, Tefsir Tarihi, I-II, İstanbul, 19773.

Cerrahoğlu İsmail, Tefsire Giriş, İstanbul-1981.

Çantay Hasan Basri (1887-1964), Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm. 3 cilt, İstanbul 1952-1953 İsmail Akgün Matbaası,

Çalışkan İsmail, "Tefsirî Mehmed Efendi'nin *Tefsîr-i Tibyân* Adlı Eserinin Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetindeki Yeri ve Dönemin Siyasi-Sosyal Yapısı İçin Anlamı", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*, İlim Yayma Vakfı, İstanbul 2011, s. 215-240.

Demirci Muhsin, Tefsir Usûlü ve Tarihi, İstanbul-2001.

Doğrul Ömer Rıza (1893-1952), Kur'an-ı Kerim'in Tercüme ve Tefsir-i Şerifi; Tanrı Buyruğu, 2 cilt, İstanbul 1934, Akşam Matbaası.

Elmalılı Hamdi Yazır (1878-1942), Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Meâlli Türkçe Tefsir. İstanbul 1935-1938, Ebuzziya Matbaası.

Ersöz İsmet, Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri, (Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, 174-175. Sempozyum).

Gölpınarlı, Abdalbaki (1900-1982), Kur'an-ı Kerim ve Meâli, 2 cilt, İstanbul 1955, Remzi Kitabevi Matbaası.

Hey'et, (Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrıncı, Prof. Dr. İbrahim Kafi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş), Kur'an Yolu, 493,498.

Koca Ferhat, Musa Kazım Efendi, DİA, XXXI, İstanbul-2006.

Mehmet Vehbî Efendi (Çelik, 1862-1949), Hulâsatu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân, 15 cilt, İstanbul, 1924-1926. Ahmedî Matbaası; Evkaf-ı İslâmiye Matbaası.

Musa Kazım, "Safvetü'l-beyan" İstanbul-1919, Matbaa-i Âmire.

Okuyan Mehmet, Bereketzade İsmail Hakkı, DİA, V. İstanbul-1992.

Topaloğlu Ahmet, Muhammed b. Hamza XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi, I-II, İstanbul 1976.

World Bibliography of Translations of the Meanings of the Holy Kur'an, İstanbul-1986. (Prepared by İsmet Binark—Halit Eren).

Zehebî Muhammed Hüseyin, et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn, II, Mısır-1976.